

પર્યાવરણકેન્દ્રી ગુજરાતી કવિતા 'વિજન અરણ્યે'

21મી સદીને જ્ઞાન અને વૈશ્વિકરણની સદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિશ્વના જુદાં જુદાં દેશોની સંસ્કૃતિઓ અને વિભિન્ન અસંખ્ય પેટાસંસ્કૃતિઓના મિશ્રણથી અથવા તો તેના સંયોજનથી રચાયેલા બહુસંસ્કૃત સમાજની સદી ગણવામાં આવે છે. એવા સંજોગોમાં જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓને આધારે જુદાં જુદાં અભ્યાસોની જુદી જુદી સંજ્ઞાના નેજા હેઠળ વિવેચનપ્રવૃત્તિઓ જુદા અભિગમો અને જુદા મતો તરફ ગતિ કરતા જોવા મળે છે. સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનાર અભ્યાસીઓ માટે સાહિત્યકળા, જીવનને લગતી વિવિધ ગતિવિધિ તેમજ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને પણ તપાસવાની કે ચકાસવાની જરૂર જણાય છે. સાહિત્યનું અધ્યયન કે અધ્યાપન કરનારે સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ફક્ત સાહિત્યકૃતિનો જ અભ્યાસ કે અધ્યયન નથી કરવાનો? પણ એની સાથે જોડાયેલા વિવિધ વિષયોને પણ કેન્દ્રમાં રાખી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાનો રહે છે.

આપણે પર્યાવરણકેન્દ્રી ગુજરાતી કવિતાની વાત કરવી છે. ત્યારે સૌ પ્રથમ પર્યાવરણ વિશે થોડી સમજ મેળવી લઈએ. દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતે આપણા દેશના તમામ રાજ્યોને પ્રાથમિક શિક્ષણથી લઈ તમામ પ્રકારના ઉચ્ચશિક્ષણના (ટેકનીકલ શિક્ષણમાં પણ) અભ્યાસક્રમોમાં પર્યાવરણ વિષયને ફરજિયાત કરવાનો હૂકમ કર્યો. પર્યાવરણ આપણી બધાની એટલે કે માનવજાતની સામૂહિક સંપત્તિ છે. સાંપ્રત સમયની પરિસ્થિતિમાં વિજ્ઞાન, અર્થકારણ, રાજકારણ અને સમાજકારણ વગેરે દરેકે દરેક જગ્યાએ પર્યાવરણનું મહત્વ વધતું જ જાય છે. તેવા સંજોગોમાં પર્યાવરણની જાળવણી કે સંભાળ માટે દરેક માનવ કે દુનિયાવાસીઓમાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે સભાનતા કેળવાતી જાય છે. આખી પૃથ્વી જીવનસૃષ્ટિના અસ્તિત્વ માટે પર્યાવરણનું શિક્ષણ કે સમજ અનિવાર્ય બની ગઈ છે. સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં માનવજીવન પર્યાવરણ ઉપર આધારિત છે. જો પર્યાવરણમાં કોઈ ખતરો કે મુશ્કેલી ઊભી થશે, તો માનવજીવનમાં પણ ખતરો કે મુશ્કેલી આવ્યા વિના નહીં રહે?

“પર્યાવરણ એટલે પૃથ્વીગ્રહ પર તેમજ પૃથ્વીગ્રહની ફરતે વીંટાયેલું કુદરતી આવરણ...” (ડૉ. નૂતન જાની – પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા; પૃ.11)

પર્યાવરણ સિવાય પૃથ્વી ઉપર જે જીવસૃષ્ટિ તેમજ તેમના વચ્ચેના આંતરસંબંધોનું હોવું અશક્ય છે. જેથી કરીને હવે પછીના અભ્યાસ કરતા દરેક અભ્યાસીઓ માટે કોઈ ચોક્કસ વિષયના બદલે અનેક વિષયોનો અભ્યાસ જરૂરી બનશે. જેથી કરીને દરેક અભ્યાસીઓએ ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ સાથે સાથે બીજા અનેક વિષયોની વિદ્યાશાખાઓના અભ્યાસ તેમજ જાણકારી હોવી આવશ્યક બની રહે છે. સંસ્કૃતિલક્ષી અભ્યાસો સાથે પર્યાવરણલક્ષી અભ્યાસ પણ એટલો જ જરૂરી બની ગયો છે.

સાહિત્યની વાત કરીએ છે, ત્યારે સાહિત્યની બાબતમાં આપણને હજુ સુધી પર્યાવરણ વિશે ચોક્કસ કોઈ માહિતી કે જાણકારી પ્રાપ્ત થાય એવું શાસ્ત્ર હજુ સુધી આપણી પાસે ઉપલબ્ધ થયું નથી. તેમ છતાં જીવન અને સ્વસ્થ જીવનના એક મહત્વના અંગ તરીકે આપણે ‘પર્યાવરણ’ ને સ્વીકારતા થયા છીએ. એટલા માટે જ તો આપણને પર્યાવરણને માનવજીવન કે જીવસૃષ્ટિ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતું હોવાનું જ્ઞાન મળ્યું છે. વિજ્ઞાન અને વાણિજ્ય માણસના તર્કને પોષે એવી સમજ છે. જ્યારે લલિતકળા માનવીની માનસિક સમજને ઘડવાનું તેમજ પોષવાનું કામ કરે છે. પ્રકૃતિને માણવાની, એને જોવાની કે એનું મહત્વ સ્વીકારવાની ચોક્કસ પ્રકારની સમજ કોઈપણ માનવ કે સર્જક પાસે હોય છે. તે સર્જક માણસ, માનવજીવન અને પ્રકૃતિને એકબીજા સાથેના સંબંધને સારી રીતે જોડી શકે છે. મને અહીં ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશી યાદ આવે છે. એમની કવિતા ‘વિશ્વશાંતિ’ની પંક્તિ આ પ્રમાણે છે, “વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી, પશુ છે પંખી છે પુષ્પો વનોની છે વનસ્પતિ...”² (સં-નિરંજન ભગત, ચીમન ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ – શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર પૃ.8) એટલા માટે જ તો પર્યાવરણ, માનવ અને પૃથ્વી પરની અન્ય જીવસૃષ્ટિ વચ્ચેનો સંબંધ અવિભાજ્ય અંગ બની રહે છે. તેથી જ તો પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું એ માનવીની પહેલી અને અંતિમ અનિવાર્ય જરૂરિયાત બની રહે છે. પૃથ્વી પરની તમામ જીવસૃષ્ટિના જન્મથી લઈ મૃત્યુ સુધી સમગ્ર ગતિવિધિ પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલી છે.

પૃથ્વી પરના કુદરતી વાતાવરણને કારણે પૃથ્વીની જીવસૃષ્ટિ શક્ય બની છે. પૃથ્વી પર સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનો ઉદભવ અને એને આગળ ધપાવવા માટે પર્યાવરણ ચાલક બળની ભૂમિકા ભજવે છે. “આપની આજુબાજુનું વાતાવરણ એટલે પર્યાવરણ...” (ડો.નૂતન જાની – પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન વિચારણા; પૃ.17) આ થઈ પર્યાવરણ અંગેની કેટલીક વાત. હવે વાત કરીએ સાહિત્યમાં પર્યાવરણકેન્દ્રી કવિતાની. ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક સાહિત્યકારોએ સાહિત્યના જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં પર્યાવરણને જુદી જુદી રીતે આલેખાયું છે; પરંતુ જ્ઞાનપીઠ વિજેતા રાજેન્દ્ર શાહની કવિતામાં પર્યાવરણ જે રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે, તે જોઈએ. રાજેન્દ્ર શાહના ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહની કવિતા ‘વિજન અરણ્ય’ માં કવિએ પર્યાવરણનું સુંદર અને અદ્ભુત શબ્દચિત્ર આલેખ્યું છે. કવિ આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યેની આત્મીયતાનું દર્શન ભાવકને શરૂઆતની પંક્તિઓમાં કરાવે છે. સહ્યાદ્રી પર્વતમાળામાં દંડકારણ્ય પર્વતમાં જે રીતે વૃક્ષો (વન્યસૃષ્ટિ) જે રીતે આભને ઢાંકીને વરસોથી ઊભા છે તેનું અદ્ભુત વર્ણન કરે છે. પૃથ્વી પર બીજી અડાબીડ વનરાજી જે રીતે ઊભી છે અને એ એટલી સુંદર રીતે શોભી રહી છે. તેના દર્શન થયા વિના રહેતા નથી. સૂર્યનો તાપ (તડકો) પણ આવા ગાઢ જંગલને લીધે રસ્તા પર પડતો નથી. આવું અડાબીડ વન હોવાથી કવિ અહીં પ્રકૃતિને બરાબર માણી શકે છે. આ પ્રકૃતિની સમૃદ્ધિના સ્વાનુભવને અહીં કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત થતા જોઈ શકાય છે. કવિતાની શરૂઆતમાં જ કવિ કહે છે કે...

‘એકાંકી હું અહીં?

નહીં.’

કવિને વિજન અરણ્યમાં એકલતાપણું અનુભવાતું નથી, કારણ કે અહીંનું અડાબીડ જંગલમાં કવિને કુદરતી પ્રકૃતિ સાથે રહી જાણે કે વિશ્વને માણવાની જાગૃતિની સિદ્ધિ મળી ગઈ હોય એવું લાગે છે. એનો આનંદ કવિ પોતાની આંખો દ્વારા વન્યસૃષ્ટિમાં એટલે કે સિંહની ગર્જનામાં, વાઘની ત્રાડમાં તથા વૃક્ષોના હલબલાટમાં

નિહાળે છે. ભૂતકાળની યાદો કવિ સાંપ્રતના સૌન્દર્યમાં માણે છે અને એ સૌન્દર્યનો અનુભવ પણ કવિ પોતાની પંચેન્દ્રિય દ્વારા માણે છે. કવિ પ્રકૃતિનો આનંદ પોતાની પંચેન્દ્રિય દ્વારા માણતા જે શબ્દચિત્ર કવિની ચિત્તમાં ખડું થાય છે, તે અહીં દૃશ્યમાન છે. આવી પ્રકૃતિ હવે કદાચ નષ્ટ થવા આવી છે.

કવિ આધુનિક માનવીની મુશ્કેલીઓનું આલેખન કરતા કહે છે કે, ‘મધ્યમાં વસવા તો એ હૈયાનો મેળ ના જયહી..’ માનવ સમુદાયની વચ્ચે રહેવા માટે આવેલો કાવ્યનાયક એકાંકીપણું અનુભવે છે. અનેક માનવીના જૂથ સાથે હોવા છતાં કાવ્યનાયકને એકાંકીપણું લાગે છે. તેથી જ તો કવિને ભૂતકાળના પ્રકૃતિપ્રેમની ઝંખના રહે છે અને એટલા માટે જ તો કવિને પ્રકૃતિના તત્ત્વો વચ્ચે જે લાંબો સહવાસનો અનુભવ થાય છે. તેની વાત કવિકાવ્યના અંતે ભારપૂર્વક કરે છે. ઉપરોક્ત ખંડમાં કવિએ જે પ્રકૃતિનો આધુનિકયુગના માનવ દ્વારા નાશ કરવામાં આવ્યો છે. જેના લીધે કાવ્યનાયક અનેક માનવ સમુદાય વચ્ચે હોવા છતાં પણ એકલતા અનુભવે છે કારણ કે, પ્રકૃતિનો નાશ કરી જે રીતે સિમેન્ટકોકીટના જંગલ આધુનિક માનવીએ ઊભા કર્યા છે. જ્યાં પ્રકૃતિનો નાશ હોય છે, ત્યાં આત્મીયતા હોતી નથી, તે અહીં જોઈ શકાય છે. અહીં ‘પ્રકૃતિ એટલે જ પર્યાવરણ’ આ કવિતામાં કવિ એનાથી આગળ જાય છે.

રામ સાથે વનવાસ ભોગવી રહેલી સીતાજી વનમાં થાકે છે. ત્યાં જ દંડકારણ્ય પર્વત પર એક સુંદર ઝરણું વહી રહ્યું છે. વહેતા ઝરણામાં સીતાજી પોતાના પગને જબકોળે છે. પગ જબકોળતાની સાથે થાક ઊતરી જતા જે આનંદ અનુભવે છે, તે આનંદની યાદમાં આજે પણ જાણે એ ઝરણું પાગલ બની કુદરતી રીતે ઉછળી રહ્યું છે. ત્યાં જ બીજા દૃશ્યમાં સીતાજીના હરણ પછી તેના વિરહમાં રામ પોતાના આંસુ વહેવડાવે છે. તે આંસુને જાણે એ પર્વતની શીલાઓ સંગ્રહ કરી રહી હોય એવું અનુભવાય છે. આવા પર્વત પર ઋષિમુનીઓ તપ તથા યજ્ઞ કરતા હોય છે. જેનાથી જીવસૃષ્ટિના કલ્યાણની અનુભૂતિ થાય છે. આવા સુંદર પ્રકૃતિ દર્શન હવે કદાચ આ યુગમાં (આધુનિક) ભાગ્યે જ અનુભવવા મળે છે.

કાવ્યના અંતે કવિ પ્રકૃતિના જે તત્ત્વો જેવા કે વૃક્ષો, પશુ-પંખીઓ, સર્પ વગેરેનું સુંદર સૌન્દર્યપાન કરાવે છે. કવિએ પ્રકૃતિનું સુંદર શબ્દચિત્ર આપણને આલેખી આપ્યું છે. આ કવિતામાં કુદરતી પર્યાવરણ (પ્રકૃતિ) કેવું હોવું જોઈએ, જેથી પૃથ્વી ઉપરની તમામ જીવસૃષ્ટિ શાંતિ અનુભવી શકે છે; પરંતુ, વિશ્વનો વિકસિત માનવના લીધે પૃથ્વીના પર્યાવરણનું નિકંદન નીકળી ગયું છે. જે માનવ સર્જિત છે. નવી ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગોનો વિકાસ, નવું સંશોધન વગેરેના લીધે પૃથ્વીવાસી મનુષ્યની જરૂરિયાત વધી અને એ જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવા મનુષ્યએ પર્યાવરણનો એટલે કે પ્રકૃતિનો નાશ કર્યો. પર્યાવરણને પ્રદૂષિત કરવામાં માનવની જરૂરિયાત કેન્દ્રસ્થાને છે.

ઉપરોક્ત કાવ્યમાં દર્શાવેલ પ્રકૃતિ તત્ત્વો આપણને ઓછા જોવા મળે છે. જેના લીધે પ્રકૃતિ (પર્યાવરણ) અને માનવ વચ્ચે સંઘર્ષ વધતો જતો હોય એવું લાગ્યા કરે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- I. ડો. નૂતન જાનિ – પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનચારણા
- II. કવિ રાજેન્દ્ર શાહ – ધ્વનિ
- III. સંપાદક: નિરંજન ભગત, ચીમન ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ – શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર
- IV. ધીરુ પરીખ – ધ્વનિ – ‘કેટલાંક કાવ્યો અને ગીતોનું ટિપ્પણ’; સ્વાધ્યાય લેખ

Dr. Chimanlal B. Patel

Associate Professor

Department Of Gujarati

Gujarat University

Ahmedabad

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat